

<https://doi.org/10.62837/2026.1.256>

AYGÜL EYYUBOVA

Odlar Yurdu Universiteti, Azərbaycan, Bakı
Aygul-1991@list.ru

İNVERSIYA DİL-NİTQ HADİSƏSİ KİMİ

Açar sözlər: inversiya, söz sırası, aktual üzvlənmə, sintaktik fiqur, üslubiyyat

Ключевые слова: инверсия, порядок слов, актуальное членение, синтаксическая фигура, стилистика

Key words: inversion, word order, actual view (functional sentence perspective), syntactic figure, stylistics

Nitqdə inversiya hadisəsinin müxtəlifliyi hər dilin daxili quruluşu ilə bağlıdır. Bu və ya digər cümlə üzvünün inversiyasının müxtəlifliyi dilin normalarının ümumi mənanın saxlanması, cümlənin anomal qavranmaması şərti ilə pozula bilmə imkanlarından asılıdır. Sintetik dillərdə bu imkanlar daha geniş, analitik dillərdə isə cümlə üzvlərinin qrammatik əlaqə vasitələrinin məhdudluğu səbəbindən daha azdır. Sintetik dillərdə hətta mürəkkəb söz birləşmələrində də komponentlərin üslubi məqsədlərlə bir-birindən uzaqlaşdırılması, yəni inversiyası tez-tez müşahidə edilir. Rus dilində atributiv söz birləşmələrində təyinin təyin olunanın postpozisiyasına inversiyası buna misal ola bilər. Müq. et: *мой дом* ‘mənim evim’ – *дом мой* ‘evim mənim’. Azərbaycan dilində bir çox frazeoloji birləşmələrdə komponentlərin inversiya qaydasında bir-birindən maksimum uzaqlaşdırıla bilməsi də bu qəbildəndir. Müq. et: *şeytana pəriş tikmək* – *O, şeytani da aldadaraq ona ayaqqabı əvəzinə pərişə oxşayan nə isə bir şey tikə bilərdi*.

İnversiyanın cümlənin aktual üzvlənməsi ilə bağlılığından yuxarıda bəhs edilmişdi. O həm də inversiya olunan cümlə üzvünün kommunikativ vəzifəsindən irəli gəlir və kontekstlə şərtlənir. Başqa sözlə, cümlədə sözlərin obyektiv sırasının pozulması kommunikativ vəzifəyə görə baş verir. Obyektiv sıralanma zamanı intonasiya dinamik güclənmə ilə xarakterizə edilir. Subyektiv sıralanma zamanı isə intonasiya zəif olur, çünki əsas vurğunun yönəldiyi komponent bir qayda olaraq cümlənin əvvəlinə keçirilir. Bu, şifahi nitqdə daha çox müşahidə edilir. Yazılı nitqdə isə intonasiya potensial şəkildə mövcud olur və durğu işarələri vasitəsilə nəzərə çatdırılır. Ona görə də şifahi nitqdə sözlər daha sərbəst sıralanır. Beləliklə, şifahi nitqdə cümlənin aktual üzvlənməsi inversiya ilə yanaşı, həm də intonasiya vasitəsilə aparılır. Şifahi nitqdə *sözlərin sıralanmasının əsas prinsipi assosiativ birləşmə prinsipidir*. Danışanın şüurunda yapranan fikir və anlayışların nitqdə ifadə ardıcılığı bu prinsipə uyğun olaraq müəyyənləşir. K.Abdullanın dediyi kimi, *söz sırası özünü nəinki üslubi və semantik cəhətdən cümlənin vacib elementi kimi, həm də kommuni-*

kativliyə, daha tam informativliyə yardım edən amil kimi özünü göstərir. Aktual üzvlənmə zamanı cümlə xüsusi şəkildə qurulur. Onun kompozisiyası elə bir hala gətirilir ki, ən vacib informasiya “qabağa düşməsin, özünü əvvələ salmasın”. “Cümlə quruluşunda özünə müəyyən mövqe tutan yeni məlumat kommunikativ aktın psixologiyasına uyğun olaraq şüurlu surətdə cümlənin sonuna doğru yerləşdirilir. Belə olarkən, təbii ki, cümlədə söz sırasının subyektiv təzahürü meydana çıxır və söz sırasının cümlədə təbii, obyektiv axarı pozulur” [1, s.123-124], inversiya baş verir.

Məlum olduğu kimi, inversiya hər bir dilə xas olan qədim hadisədir. Söz sırasının pozulması və bununla nitqin ekspressivliyinin yüksəlməsinə səbəb olan hadisəsi kimi inversiyaya hələ ellinist-Roma ritorik sisteminin nümayəndələri diqqət göstərmişdilər [7, c. 239-240]. Ona, məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” mətnlərində də rast gəlmək olar. Azərbaycan dilində söz sırası möhkəmdir – cümlədə əvvəlcə mübtədə, sonra xəbər zonası, ən sonda isə xəbər gəlir. Təyin isə həmişə təyin olunandan əvvəl işlənir. Bu, dilin iltisacı quruluşun sərt qanunlarına əsaslanır. Bununla belə, müəyyən məqsədlərlə söz sırası transformasiyaya məruz qala, müxtəlif tip inversiyaya yol açabilir.

Tədqiqatçıların fikrincə, söz sırasının pozulması nəticəsində yaranan inversiya məhz nitqə aid məsələdir [2, s. 17], lakin, yuxarıda göstəriləyi kimi, inversiya həm də dildə özünü göstərir. Bu səbəbdən onu yalnız nitq hadisəsi deyil, dil-nitq hadisəsi kimi qiymətləndirmək daha doğru olardı.

Inversiya bir sıra üslubi fiqurlar (ellipsis, antiteza, paralelizm, qradasiya, xiazm və s.) kimi üslubi fiqurdur. O, simmetrik-asimmetrik fiqurdur. Bunu, xüsusilə, məsələn, ingilis dilində *here* və *there* sözləri ilə başlanan cümlələrdə görmək olar: *Here comes Bobby* ‘Budur, Bobbi gəlir’. *Here, is your tea* ‘Budur, sizin çayınızdır’. *There goes your sister* ‘Bacınız gəlir’.

Araşdırılan dillərin materiaları göstərir ki, ritorik fiqurlar sistemində inversiya başqa fiqurlarla müqayisədə daha çox tətbiq edilir. Ritorik fiqurlar sistemində inversiyadan cavab danışana bəlli olduğu hallarda istifadə edilir. O, formaca sual, mənaca isə təsdiq və ya inkar hökmlərini inversiyalaşdırılmış şəkildə ifadə edir. Ritorik sualdan ibarət inversiyalaşdırılmış cümlələrdə məqsəd qəti hökmü emosional-ekspressiv məqamla birləşdirməkdir. Məsələn: *Bərabər olduğunuz adamla bəzi fikirləriniz üst-üstə düşməyə bilərmisiz? Hər hansı mövzuda fərqli düşünə, ayrı-ayrı fikirlərdə ola bilərsinizmi?* [3, s. 32].

İngilis dilində inversiyanın özünü göstərdiyi iki mövqe vardır: paradiqmatik və sintaqmatik:

1) paradiqmatik mövqe. Bu mövqe elliptik cümlələrdə müşahidə edilir. Məsələn: *Stop and speak to me* [248] ‘Dayan və mənimlə danış’. *Put out the lights, Barto* [250] ‘Liqlitləri söndür, Barto’. *Come on, Ayno said to the girls. A sunny midsummer day* ‘“Gedək”,- Ayno qızlara dedi. Günəşli yay günü’;

2) sintaqmatik mövqe.

İngilis dilində *it* sözü ilə başlanan cümlələr də inversiya edilmiş cümlələrdir .
Məsələn:

It was strange to be hasted! [12] ‘Tələsmək qəribə idi’.

It was necessary to fill in a form at the door and give it to a military policeman ‘Qapının yanında anket doldurmaq və onu hərbi polisə vermək lazım idi’.

“*Qrammatik inversiya hadisəsi sintaktik üsul kimi analitik quruluşa malik dillərdə əsaslanmış sintaktik quruluşun qrammatik mənasının dəyişilməsində əks olunur. Üslubi inversiya cümlədəki sözlərin sırasının pozulmasının sintaktik əlaqələrə təsir etmədən emosionallıq və ifadəliyin xüsusi konnotasiyalarını əldə etmiş bir elementin əmələ gəlməsinə gətib çıxarır*” [7, c.16].

Baş üzvlərin, xüsusilə də mübtədanın inversiyası mətnin struktur-semantik təbəqəsində sintaktik fiqur kimi daha çox diqqəti cəlb edir [11]. Mübtədanın inversiyası sintaktik fiqur kimi mətnə funksionallaşır və dilin ekspressiv funksiyasını gerçəkləşdirir. Belə sintaktik fiqurlarda eyni vaxtda həm yer, həm də zaman zərfliyi işlənməyə ehtiyatla yer zərfliyi bilavasitə mübtədanın postpozisiyasında, zaman zərfliyi isə yer zərfliyinin postpozisiyasında işlənir. Məsələn: *There were not many children in the yard yesterday* ‘Dünən həyətdə uşaq çox deyildi’.

İnversiya bədii əsərdə struktur-qrammatik və üslubi funksiya yerinə yetirir. Məlumdur ki, üslubi vasitələr, üslubi fiqurlar mətnə emosional-bölmə, xarakteroloji, leytmotiv funksiyaları detallaşdırır, təfərrüat yaradır. İnversiya da bir üslubi fiqur kimi ifadəlilik, emosionallıq vasitəsidir. Mətnə üslubi inversiya qrammatikləşmiş sintaktik fiqurdur.

A.Z.Tavasiyevanın fikrincə, *heç də hər inversiya sintaktik fiqur deyildir. İnversiyanın sintaktik fiqur olmasından o zaman danışmaq olar ki, mübtədanın inversiyası konkret üslubun tələblərindən asılı olmasın. Məsələn, rəsmi iş üslubunda inversiyalar ekspressiv olmur, çünki onlar konservativ inzibati üslubda müəyyən normaların – inversiyanın da aid olduğu köhnəlmiş qrammatik hadisələrin hələ də saxlandığı hazır formulların, klişelərin olmasından irəli gəlir* [11] .

Sadə cümlələrdə ikinci dərəcəli üzvlərin baş üzvlərdən əvvəl işlənməsi də inversiyanın bir formasıdır. İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində zərfliyin yeri, bir qayda olaraq, xəbərdən əvvəldədir, çünki, zərflik xəbərə aid olan ikinci dərəcəli üzvdür. Bütün zərflilər kimi tərz-hərəkət zərfliyi feili xəbərdən əvvəl işlənir. Məsələn: *Bu səhər hadisə baş verdi. Axşamçağı yağış yağmağa başladı*.

İngilis və Azərbaycan dillərində zaman zərfliyi sadə cümlənin, əsasən, əvvəlində işlənir. Lakin o, sadə cümlənin daxilində və sonunda da müşahidə edilir. Yer zərfliyi isə, əksinə, Azərbaycan dilində xəbərdən əvvəl işləndiyi halda, ingilis dilində, bir qayda olaraq, cümlənin sonuna çıxarılır. Müq. et: azərb. *Sabah uşaqlar meydançada oynayacaqlar* – ing. *Today they work in the garden* ‘Bu gün onlar bağda işləyirlər’.

Nəqli cümlədə inversiya. İngilis dilində nəqli cümlələr ənənə tonla deyilir: *My name is Kate* ‘Mənim adım Keytdir’. Bu nümunədə cümlə üzvləri mübtədə–xəbər–tamamlıq–zərflik ardıcılığı ilə sıralanmışdır. İngilis dilində xəbər mübtədanın postpozisiyasında, tamamlığın isə prepozisiyasında qərarlaşır. Zərflik cümlənin əvvəlində və sonunda yerləşə bilər. Təyin aid olduğu sözün prepozisiyasında işlənir. Məsələn: *In winter my friend wrote me very often* ‘Qışda dostum mənə tez-tez məktub yazdı’.

Cümlədə xəbərin, yaxud onun bir hissəsinin mübtədadan əvvəl işlənməsi halları da mütəşahidə edilir. *There is (are)* ‘var’, *there was (were)* ‘var idi’, *there will be* ‘olacaq’ sözləri ilə başlayan belə cümlələr inversiya edilmiş cümlələrdir. Onlarda sözlərin sırası aşağıdakı kimi olur: *there–to be* ‘olmaq’ feilinin lazım forması–mübtədə–zərflik: *There is a book on the table* ‘Stolun üstündə kitab vardır’.

İngilis dilində tabeli söz birləşmələrinin işləndiyi konstruksiyalarda da inversiyaya yol verilir. Bu zaman mürəkkəb xəbər mübtədanın prepozisiyasına keçirilir. Məsələn: *Looked at the two ladies with an obsequious air he* [12] ‘İki xanıma ədəbsiz bir hava ilə baxdı’. *Sat with her hands nervously clasped, a spot of colour on her high cheek bones, listening to what was about to happen below she. Seemed to have invented the same machine years ago someone* [10] ‘Əllərini əsəbi şəkildə bir-birinə sıxmış, yanağının üst sümüklərində ləkə ilə oturmuş şəkildə aşağıda nə baş verməli olacağını dinləyirdi. Deyəsən, belə bir maşını illər əvvəl kimsə icad etmişdi’.

Azərbaycan dilində mürəkkəb (tərkibi) feili xəbərli cümlələrin inversiya edilmiş növü də tez-tez istifadə olunur. Məsələn: *Başladı dağı seyr etməyə. Yorulmaq bilməmiş insanın gəli. İnsan yer üzünə tanrı gələli* [5].

Üslub dil vasitə və hadisələrindən məqsədyönlü şəkildə istifadə üsuludur. İnversiyadan həm də kommunikasiya prosesində seçilmiş vahidləri əlaqələndirmə vasitəsi kimi istifadə olunur. O, mətnə eyni zamanda ekspressivlik verir.

Inversiya üsbi sintaksisin obyektidir. Uslubi sintaksis ayrı-ayrı sintaktik konstruksiyaların çeşidli semantik çalarlarının təzahüründən istifadəni öyrənir. O, əslində, sintaktik hadisələrdən üslubi məqsədlə istifadədir. Bu təlimlə sadə cümlənin müxtəlif növlərinin sinonimliyi, cümlədə söz sırasının üslubi funksiyaları, sintaktik fiqurlar (nitq fiqurları) öyrənilir.

Söz sırasında inversiya dialoq mətnlərinin üslubi şəraiti ilə birbaşa əlaqəyə imkan verir. Nitq bu vasitə ilə daha asan gerçəkləşir və mənimsənir.

Söz sırasında inversiya hadisəsi dialoq nitqi üçün xarakterikdir. Məlumdur ki, dialoq iki və daha çox şəxs arasında olan danışıqdır. O.S.Axmanovaya görə, “*dialoq iki və ya daha çox şəxs arasında olan söhbət və dram əsərlərinin əsas nitq şəklidir. Dialoq nitqin mühüm formasıdır, burada hər bir ifadə, inversiyalaşdırılmış model birbaşa müraciət edənə yönləndirilir. Dialoq öz sintaktik təbiətinə görə ayrı-ayrı konstruksiyaların lokal nisbi müxtəsərliyi və sadəliyinə, asanlıqına görə də seçilir*” [8, c.76]. Ümumiyyətlə, tədqiqatçılar dialoqun kommunikativ özəlliklərindən bəhs edərkən *inversiyanın ilk növbədə dialoq nitqi üçün səciyyəvi olduğunu göstərirlər* [9, c. 34].

Dialogun sintaktik təbiəti onun kommunikativ funksiyası ilə bilavsiyə bağlıdır. İnteraktiv forma olduğundan dialoqda inversiyalaşdırılmış cümlələrdən çox istifadə olunur. İncisyalı söz sırası danışıq dili üçün də xarakterikdir. F.Safiullinanın dediyi kimi, *bu amil danışıq dili üçün ümumi olan hadisələr yaradır. Qoşulma – parselyasiya və söz sırasının dəyişməsi hadisəsi də bu qəbildəndir* [10].

Kommunikativ istiqamətin aydınlaşdırılmasında söz sırasının dəyişdirilməsi mühüm rol oynayır. Cümlənin əvvəlində xəbərin, onun ardınca digər cümlə üzvlərinin, sonda isə mübtədanın yerləşdirilməsi, əlbəttə, üslubi məqsədlə edilir. Sərbəst söz sırası xeyli sayda incisiya edilmiş cümlə modeli yaratmağa imkan verir. Onun bir modeli də tamamlığın cümlənin sonuna çıxarılmasıdır:

*Bu bağlar yetirdi xan Ələsgəri,
Sazıyla yaratdı dürrü, gövhəri* [4].

Söz sırası və incisiya sintaktik quruluşun ən vacib hadisəsi olduğundan həm də ünsiyyətə xidmət edən əsas vasitə kimi diqqəti cəlb edir. Nitqin xarakterindən asılı olaraq incisiya müxtəlif vəzifələr yerinə yetirir. Mətnin xarakteri ilə bağlı olaraq onun semantik-funksional tərəfi dəyişir. İncisiya mətndə əlavə ekspressiv-emosional çalarlar yaradır.

İngilis və Azərbaycan dillərində söz sırasının incisiyası fərqli struktur-semantik özəlliklərlə səciyyələnir, çünki bu dillər tipoloji baxımdan fərqli dillərdir. İngilis dili flektiv-analitik dillərdəndir, Azərbaycan dili isə iltisəqi-sintetik dildir. İngilis dilində cümlədə sözlər arasında əlaqə köməkçi sözlər, söz sırası, intonasiya kimi vasitələrlə, Azərbaycan dilində isə, əsasən, qrammatik vasitələrlə yaradıldığından bu dillərdə incisiya da həmin xüsusiyyətlərin imkan verdiyi qədər mümkün olur. Söz sırasında incisiya mətnin struktur-semantik yarusunda tipik üslubi hadisə kimi özünü göstərir. Bu hadisədə fikrin ən önəmli komponentini ayrılıb fərqləndirilir. Nitqdə söz sırası nisbətən sərbəst olduğundan incisiya daha çox müşahidə edilir. İncisiya ən məhsuldar sintaktik fiqur kimi özünü dialoqlarda göstərir. Söz sırası incisiyanın simmetrik-asimmetrik sintaktik fiqur kimi mətndə oynadığı rolu müəyyənləşdirməyə imkan verir.

XÜLASƏ

İncisiya dil-nitq hadisəsi kimi

Aygül Eyyubova

Məqalədə nitqdə söz sırasının pozulması ilə bağlı olan **incisiya hadisəsi** tipoloji baxımdan müxtəlif dillərdə, xüsusilə Azərbaycan və ingilis dillərində müqayisəli şəkildə araşdırılır. İncisiyanın dilin daxili quruluşu, sintetik və analitik xüsusiyyətləri, eləcə də cümlənin aktual üzvlənməsi və kommunikativ məqsədlərlə sıx bağlı olduğu göstərilir. Müəllif incisiyanı təkə nitq hadisəsi deyil, həm də dil-nitq hadisəsi kimi qiymətləndirir. İncisiyanın üslubi fiqur kimi emosional-ekspressivlik yaratması, dialoq nitqində daha məhsuldar olması və mətndə struktur-

semantik funksiyalar yerinə yetirməsi əsaslandırılır. Azərbaycan və ingilis dillərində inversiyanın fərqli struktur-semantik imkanlara malik olduğu, bunun isə dillərin tipoloji xüsusiyyətləri ilə bağlı olduğu nəticəsinə gəlinir.

Резюме

Инверсия как лингво-речевое явление

Айгюль Эйюбова

В статье рассматривается **явление инверсии** как одно из важных средств стилистического синтаксиса на материале азербайджанского и английского языков. Показано, что разнообразие инверсии обусловлено типологическими особенностями языков, их синтетической или аналитической структурой, а также возможностями нарушения объективного порядка слов без утраты общего смысла высказывания. Особое внимание уделяется связи инверсии с актуальным членением предложения, интонацией и коммуникативной установкой высказывания. Подчеркивается, что инверсия функционирует как симметрично-асимметрическая синтаксическая и риторическая фигура, наиболее активно проявляющаяся в диалогической и художественной речи. Делается вывод о том, что инверсия является не только речевым, но и языково-речевым явлением.

Summary

Inversion as a Language–Speech Phenomenon

Aygul Eyyubova

The article examines **inversion as a syntactic and stylistic phenomenon** in speech, with particular reference to Azerbaijani and English. It demonstrates that the variety and scope of inversion depend on the internal structure of a language, especially on whether it is synthetic or analytic. The study highlights the close relationship between inversion, actual sentence division, intonation, and communicative intention. Inversion is treated not merely as a speech-related phenomenon, but as a language–speech phenomenon with both grammatical and stylistic functions. Special emphasis is placed on its expressive and emotive potential in dialogue and literary texts. The article concludes that differences in inversion patterns in Azerbaijani and English stem from their typological distinctions and means of grammatical relation.

Ədəbiyyat

1. Abdulla, K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. / K.Abdulla. – Bakı: MTM-Innovation, –2016. –360 s.
2. Cavadov, Ə.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. / Ə.Cavadov. –Bakı: Elm, –1977. –111 s.
3. Elsevər, S. Sevgi nədir? // Ədəbiyyat qəzeti, –3 aprel– 2021-ci il.

4. Kürdoğlu, H. Seçilmiş əsərləri. I cild. / H.Kürdoğlu. –Bakı: Sabah, –2011. –508 s.
5. Абашкина, Е.А. Инверсия как принцип организации текста // Филологические науки. Вопросы теории и практики. –Тамбов: Грамота, – 2013, № 9, – ч.3. –с.13-16.
6. Античные теории языка и стилия (антология текстов). / –Санкт-Петербург: Алетейя, –1996. –341 с.
7. Арнольд, И. В. Стилистика современного английского языка. (Стилистика декодирования). –М.: Просвещение, –1990. –302 с.
8. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов./ О.Ахманова. –М.: Советская энциклопедия, –1966. –608 с.
9. Балаев, А.Р. Основные коммуникативные характеристики диалога. /Автореф. дисс. ... канд. филол. н. /. –М., 1971. –23 с.
10. Свотина, М. Г. Абзац как единица речевой практики // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. –Л.: Наука, – 1975. –с.205–208.
- 11.Hemingway, E. For whom the Bell Tolls. / E.Hemingway. –New York, P. F. Collier & Son Corporation. –1940. – 461 p.
- 12.Martine, A. Elements de linguistique generale. / A.Martine. –Paris, Armand Colin, –1980. –225 p.
- 13.<https://short-stories.co/@william.somerset.maugham/rain-1knv7e9epl63>

Rəyçi: f.e.d., prof. Fikrət Cahangirov